

ГЕОГРАФИЯ НА СЕЛИЩАТА В БЪЛГАРИЯ

I. ЗНАЧЕНИЕ И ОСОБЕНОСТИ.

СЕЛИЩАТА са комплекс от територия, население, сгради, техническа и социална инфраструктура. Те са израз на материалната и духовната култура на обитателите им и отразяват природните и социално-икономически условия в България през различни исторически етапи.

II. ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА СЕЛИЩАТА

Върху появата и развитието на селищата в България са оказвали и оказват въздействие множество фактори - природни, стопански, политически, демографски, етно-културни и др. Влиянието им е различно през различните исторически етапи от развитието на страната ни.

Кръстопътното географско положение на земите ни е основен фактор за появата на селища още в дълбока древност предимно край реките и езерата. Влиянието на този фактор се чувства и до днес в развитието на черноморските ни пристанища, транспортните центрове, крайграничните селища и др.

Релефът чрез своите компоненти /надморска височина, експозиция, наклон на склона, устойчивост на постилащата повърхност и др./ определя развитието на селища до 1200м надморска височина в Стара планина и Средногорието и до 1500м в Родопите. Неговото влияние е пречупено през възможностите, които той дава за развитието на земеделието, туризма и запазването и оцеляването на българския народ през периодите на чуждо владичество.

Полезните изкопаеми също повлияват силно върху развитието на много селища. Пример за това са Самоков, Чипровци, Мадан, Рудозем, Перник, Бобовдол, Раднево, Гълъбово,

Плачковци, Златица, Пирдоп и редица други селища от страната.

Влиянието на климата е пряко и косвено. Най-силно се проявява в развитието на морските, планинските курорти и на временни селища за пастири, геолози, дървосекачи и др.

Водите са сред най-силно въздействащите природни фактори за развитието на селищата. Чрез своите стопански, транспортни, лечебни и други възможности те до голяма степен определят насоките на развитие на много български селища. Най-ярко тяхното влияние е изразено в развитието на селищата в Добруджа след разкриването на подземни водоизточници. Най-добри възможности за селищно развитие са предлагали и предлагат река Дунав и Черно море. Тяхното влияние е оценено още от древните гърци и римляни, които основават в земите ни едни от най-старите селища в Европа.

Почвите оказват влияние върху селищното развитие чрез своето плодородие. В тази връзка в най-плодородните региони от страната /Дунавската равнина и Горнотракийската низина/ селищната мрежа е съставена от малко на брой, но по-населени селища. В планинските и полупланински райони с недостиг на плодородни земи селищната мрежа има голяма гъстота /около 8 селища на 100км²/ и е изградена от много на брой, но слабо населени селища.

Политическите фактори също играят важна роля при развитието на селищната мрежа. Пример за това е развитието на селищата в планинските и полупланински райони през първите векове на турското владичество. След Освобождението, във връзка с разпокъсането на българската етническа територия и водените от България войни, в много райони се появяват бежански квартали и селища. Същевременно множество селища в пограничните райони на страната се обезлюдяват и западат.

През последните 50 години решаващо влияние върху развитието на селищната мрежа в страната ни оказват социално-икономическите фактори /индустриализацията, развитието на транспорта, строителството и др./. Под тяхно влияние и под влиянието на демографските фактори /застаряване на населението и депопулация, миграции и др./ броят на селищата в България намалява от 6033 през 1946г. на 5340 през 2000г. /включително 108 селища без население/. Социално-икономическите фактори определят и промените в структурата на селищната мрежа у нас. Нараства ролята на градовете,

чийто брой се увеличава от 106 през 1946г. на 240 през 1998г.

III. ПОЯВА И РАЗВИТИЕ НА СЕЛИЩАТА В БЪЛГАРИЯ

Първите селищни форми в земите ни са пещерите по долните течения на реките Искър, Янтра и Русенски Лом. През VI.хил.пр.Хр. най-развита е селищната мрежа в Тракия. По-късно под въздействието на рударството, скотовъдството и земеделието се разширява мрежата от селища в Родопите, Стара планина, Софийско, Врачанско и др. В началото на IVхил.пр.Хр. в днешните български земи има около 3000 селища. През III.хил.пр.Хр. се появяват и първите каменни крепости. От края на II.хил.пр.Хр. селищното развитие в земите ни е тясно свързано с траките и отразява тяхната култура. Като тракийски селища възникват София /Сердика/, Пловдив /Пулпудева/, Ямбол /Кабиле/, Стара Загора /Верея/, Кюстендил /Пауталия/, Благоевград и др.

През VIIIв.пр.Хр. се появяват първите гръцки градове –колонии /Апойкии/ в Егейска Тракия, а през VIIв.пр.Хр. са основани и повечето от сегашните ни черноморски селища – Варна /Одесос/, Созопол /Аполония/, Поморие /Анхиало/, Царево /Василико/, Несебър /Месембрия/ и др.

През IIв.пр.Хр. в днешните български земи се появяват първите римски селища - крепости по крайбрежието на Дунав и по Старопланинските проходи, както и пътни станции в Дунавската равнина. От римско време са Видин /Бонония/, Свищов /Нове/, Русе /Саксигинта приста/, Силистра /Дуросторум/, Монтана /Монтанезиум/, Ловеч /Мелта/, Плевен /Сторгозия/, Разград /Абритус/, Стара Загора /Аугуста Траяна/ и др.

Варварските нашествия през периода III-VIв. от н.е. довеждат до разрушаването и западането на множество селища. Това улеснява влиянието на славяните върху развитието на селищната мрежа. При тях се появяват много нови селища в Предбалкана и Стара планина, а селищната мрежа обхваща 10000 селища в средата на VIIв.

Със създаването на българската държава броят на селищата също нараства бързо. През периода на Първата българска държава /681-1018г/ техният брой достига до 20000. Появяват се нови селища в Североизточна България като Плиска, Преслав, Шумен и др.

През периода на Втората българска държава /1185-1396г./ се появяват селища като Търново, Червен, Боруй, Кракра, Карвуна, Крън и др.

Периодът на турското владичество е свързан с развитието на селищната мрежа в планинските райони и разрушаване на около 2000 български селища в равнинните и низинни райони. Силно влияние оказват войните, въстанията, епидемиите и други фактори. В края на XVIIв. се появяват български селища край ханове и чифлици, а от началото на XVIIIв. се развиват като занаятчийски центрове планинските селища Котел, Копривщица, Елена, Трявна, Габрово, Сливен, Самоков и др.

През XVIIIв. се появяват първите колиби, махали и паланки.

Колибарските селища възникват във връзка с развитието на скотовъдството в Стара планина, Огражден, Средна гора и Родопите. Появата на махалите се дължи на разпадането на семейните задруги при обработването на земите в Търновско, Кърджалийско, Смолянско. Махалите и колибарските селища обхващат около 10-20 отделни дворове и обработваемата земя около тях.

През XVIIIв. се оформя облика на повечето български села с изявен административен център /кметство, училище, храм/. В края на XVIIIв. някои от селата се въздигат в паланки /селища от градски тип/, които съществуват до началото на XXв. Преди Освобождението има 88 градове.

От Освобождението до средата на XXв. се извършват множество промени в селищната мрежа. Те се дължат на западането на занаятите и развитието на транспорта. През този период се заличават множество турски и черкезки селища, поради емиграцията на населението им.

След 1913г. се появяват множество бежански селища и квартали в Западна и Източна България. През същия период продължава процеса на "роене" на селищата, като следствие от развитието на селското стопанство.

ПРОМЕНИ В БРОЯ НА СЕЛИЩАТА В БЪЛГАРИЯ

тип селища 1900г. 1934г. 1946г. 1965г. 1975г. 1985г. 1992г. 1998г.

селски   4989   5656   5821   5563   5163   5152   5113   5100

градски 80 97 106 135 216 237 238 240

общо 5069 5753 5927 5698 5379 5389 5351 5340

През 30-те години бързо развитие получават селищата с удобно транспортногеографско положение, като Г.Оряховица, Мездра, Червен бряг и др.

След Втората световна война се извършват коренни промени в селищната мрежа, които се свеждат до следното:

-Множество села и гарови селища са обявени за градове.

-Градовете бързо нарастват по територия и население за сметка на миграциите към тях

-Концентрацията на огромни производствени мощности в най-големите градове довежда до обезлюдяването на Краището, Северозападна България и др.

-Значителен брой селища са заличени от картата на страната поради строителството на язовири, пристанища, разработването на находища на полезни изкопаеми и др.

-От началото на 70-те години бързо развитие получават черноморските и планински курортни селища във връзка с развитието на т.нар. "стопански туризъм".

-Значително се променя структурата на селищната мрежа. Нараства броят на селищата с население под 500д. /от 2554 през 1946г. на 3331 през 2000г./ и намалява броят на селищата с население над 1000д. /от 2015 през 1946г. на 1039 през 2000г./.

-Във връзка с развитието на добивни и преработващи промишлени отрасли се появяват редица нови селища - Димитровград, Ерма река, Рудозем, Росен, Крушов дол и др.

-През последните 10 години промените в селищната мрежа са свързани с отделянето на съставни селища, промени в административните функции и др. През същия период са обявени за градове Хаджидимово и Божурище.

IV. КЛАСИФИКАЦИЯ НА СЕЛИЩАТА

Селищата в България могат да бъдат класифицирани по различни признаци:

1/.Външен облик и форма на застрояване. По този признак селищата се разделят на: купни /плътно застроени/ и пръснати. Купни са градовете и повечето от селата, а пръснати са бившите махали, колибарски селища, отделните дворове и др.

2/.Географско положение. По този признак селищата се разделят на: Дунавски, Черноморски и др.

3/.Време на възникване. Селищата се поделят на гръцки, римски, тракийски, славянски и др.

4/.Брой на жителите. По този признак се разграничават: най-големи, големи, средни, малки, много малки.

5/.Функции. Според функциите си селищата се поделят на 2 типа - градски и селски. До 1996г. към селския тип се отнасят селата, махалите, колибарските селища, гаровите селища, манастирските, миньорските и промишлените селища. До края на 70-те години към градския тип се отнасят градовете и селища от градски тип. Двата типа селища се различават по заетостта на жителите си, условията за труд и обитаване, състояние на социалната инфраструктура и др.

6/.Място в ТАД на страната. По този признак селищата у нас се поделят на: столица, областни центрове, общински центрове, кметства и съставни селища на кметствата.

V.ТИПОВЕ СЕЛИЩА.

1.СЕЛСКИЯТ ТИП СЕЛИЩА възникват в земите ни значително по-рано в сравнение с градовете, поради по-ранното развитие на земеделието. Във връзка с развитието на лова, събираществото и риболова първоначално се развиват в земите ни неуседнали селищни форми. През VIIIхил.пр.Хр. се появяват първите уседнали селища. С появата на градовете селските селища заемат подчинено място. Това важи особено за последните 120 години, когато тяхната населеност бързо намалява. През 1900г. в едно селско селище живеят средно 601д., а през 1934г. - 845д. През последните 50 години населеността им намалява до 500 д.

Селата са неравномерно разпределени по територията на страната, което е отражение на различните условия за земеделие. В планинските и полупланински региони те са малки по население, но много на брой, поради недостига на обработваеми площи. В равнините и низините те са по-населени, но малко на брой, поради необходимостта от съхраняване на плодородните почви. С по-висока населеност се отличават и селата в близост до София, Пловдив и други големи градове. Те служат като "спални" на градските жители и работещите в градското стопанство. С максимална гъстота е

мрежата от села в областите Кърджали, В.Търново, Габрово /над 6 села на 100км²/.
Най-малка е гъстотата в област град София /едва 2,5 села на 100км²/.
2

/, Бургаска, Варненска и Пловдивска области.

Във връзка с функциите, които изпълняват, условията за живот на населението и заетостта му, до 1996г. селските селища се поделят на: села, махали, колибарски селища, гарови селища, индустриални селища, миньорски селища и манастирски селища.

Днес с най-голям брой селски селища е територията на Хасковска /над 900/ и Софийска област /около 850/. Това е във връзка със специфичните им природни, стопански и демографски условия.

Според броя на жителите им селата се поделят на следните категории: най-големи /с повече от 5000ж./, големи /с население от 2000 до 5000д./, средноголеми /с население от 1000 до 2000д./, малки /с население от 500 до 1000д./, по-малки /с население от 200 до 500д./ и най-малки /с население под 200д./. Към последната категория се отнасят 108 обезлюдени и над 200 села с по-малко от 20 жители.

Най-населени са селата край град София /с повече от 1500ж. средно/, и в областите Пловдив, Монтана и Русе /между 700 и 800ж./. Най-слабо населени са селата в областите Габрово и Търново /под 300ж. средно/.

2. ГРАДСКИЯТ ТИП СЕЛИЩА се появява в земите ни значително по-късно. В миналото към него се отнасят крепостите, паланките и селищата от градски тип, а от края на 70-те години - само градовете. При славяните и прабългарите понятието "град" има смисъл на укрепено селище, поради което през Средновековието след името на крепостите се поставя приставката "град" /Търновград, Овеч град, Згориград, Бузоград, Вишоград и др./

Повечето български градове се развиват на мястото на стари селища. Те се отличават с неземеделски поминък на населението и с добре изградена социална инфраструктура. Градовете носят белезите на различни епохи, поради което могат да се разграничат следните генерации:

Тракийски са градовете Стара Загора, Пловдив, Ямбол, Хасково и други градове главно от Горнотракийската низина.

Елински са градовете, възникнали като гръцки колонии по Черноморското ни крайбрежие - Созопол, Варна, Поморие и др.

Римски са градовете, възникнали по времето на римското господство на Балканите - Видин, Русе, Монтана, Ловеч, Разград, Плевен и др.

Български са градовете, появили се след създаването на българската държава - Плиска, В.Търново, Шумен, Преслав, Охрид и др.

Преди Освобождението статут на град имат 88 селища, а в средата на XX век - 106.

През последните 30 години техният брой се увеличава бързо, поради индустриализацията на страната. В тази връзка машиностроенето е фактор за развитието на Казанлък, Габрово, Троян, Ботевград, Правец, Панагюрище и др. Цветната металургия дава тласък в развитието на Кърджали, Мадан, Рудозем, Златица, Пирдоп и др. Черната металургия е основен фактор за развитието на София и Перник, а химията - за Девня, Бургас, Разград, Враца, Стара Загора и др. Строителната промишленост допринася за развитието на Батановци и Димитровград, а въгледобивът дава тласък в развитието на Гълъбово, Перник, Раднево и др. Електропроизводството е основен фактор за развитието на Козлодуй, Бобов дол и др.

През последните 50 години много селища с изявени земеделски функции също получават статут на градове - Камено, Лозница, Брезово, Кричим, Кочериново, Каблешково, Поморие, Лом, Долна Митрополия, Сухиндол, Брегово и др.

Днес мрежата от градове е неравномерно развита. Рядко срещани са градовете в райони със земеделска специализация като Добруджа, Лудогорието, Краището и др.

А./ КЛАСИФИКАЦИЯ НА ГРАДОВЕТЕ

Преди Освобождението градовете се разделят на 2 групи според техния облик и изпълнявани функции - земеделски и занаятчийски.

В края на XIXв. К.Иречек разграничава 2 вида градове в българските земи според външния им вид и застрояването - източен /с големи дворове и рядко застроени/ и западноевропейски /плътно застроени, с тесни и стръмни улици/. През 1925г. А.Иширков класифицира градовете според произхода на имената им на тракийски, гръцки, турски и др. Същият автор ги разделя и според географското им положение на черноморски, дунавски, старопланински. Проф.Иширков е първият автор в България, който прави класификация на градовете според броя на техните жители. Подобна класификация е правена и от проф.И.Батаклиев през 1936г. По този признак те ги разделят на малки /под 5000ж./, средни /от 5000 до 25000ж. / и големи /над 25000ж./.

А.Иширков и И.Батаклиев класифицират българските градове и според външния им облик на романски тип /с амфитеатрално разположени сгради, тесни улици и плътно застроени квартали/, ориенталски тип /с широки улици и големи пространства между дворовете и сградите/ и модерен тип /с правоъгълна планировка на кварталите и улиците/.

Днес според броя на жителите си градовете в България могат да бъдат разделени на:

1/. най-големи - с повече от 100000ж. - София /1120000ж./, Пловдив /340000ж./, Варна /299000ж./, Бургас /195300ж./, Русе /165000ж./, Стара Загора /145000ж./, Плевен /122000ж./, Сливен /104000ж./ и Добрич /100000ж./;

2/.големи градове /общо 14 на брой/ - с население от 50000 до 100000ж. - Шумен /95000ж./, Ямбол /88000ж./, Перник /88000ж./, Хасково /80000ж./, Пазарджик /80000ж./, Враца /75000ж./ и др.;

3/.средни - с население от 25000 до 50000д. - Димитровград /50000ж/, Кърджали /43300ж/, Силистра /44800ж/ и още 15 града;

4/.малки /броят им е 46/ - с население от 10000 до 25000д. - Троян, Тетевен, Левски, Козлодуй, Лясковец, Пещера, Панагюрище, Каварна, Разлог, Банско, Г.Делчев и др.

5/.по-малки - градовете с население от 5000 до 10000д. - Елена, Брезник, Котел, Тутракан, Балчик, Несебър и др.

6/.най-малки - с население под 5000д.; техният брой е 90, като 15 селища от тази категория имат население под 2000д, а Мелник /266ж./ е най-малкият град в България.

През последните години "средната" населеност на българските градове намалява от 25000ж. на 23000ж. Над 50% от българските градове са разположени във височинния пояс 0-200м. Над 1000м. надморска височина са разположени само Смолян, Чепеларе и Доспат. Тези различия в разпределението на градовете се дължат основно на природните условия за стопанското им развитие .

Б/.ФУНКЦИОНАЛНА КЛАСИФИКАЦИЯ НА ГРАДОВЕТЕ

През вековете функциите на българските градове значително се променят и обогатяват. През Средновековието те имат основно търговски и административни функции. След Освобождението функциите им се усложняват значително, тъй като се появяват столичен град, индустриални центрове, транспортни средища, курорти и др. Днес, според функциите, които изпълняват, градовете се разделят на:

столица /с уникални функции/,

градове с комплексни функции /Пловдив, Варна, Стара Загора, Бургас, Русе, Плевен, Добрич и др./,

градове със сложни функции /Ямбол, Видин, Враца, Габрово, В.Търново, Шумен, Пазарджик, Силистра и др./,

градове с 2 основни функции - транспортно-промишлени /Горна Оряховица, Левски, Мездра, Червен бряг, Димитровград, Кнежа, Карнобат, Бяла, Айтос, Провадия, Попово, Велинград, Троян, Тетевен, Сандански и др./,

градове с 1 основна функция – добивна промишленост, туризъм и др. /Бобов дол, Раднево, Гълъбово, Елена, Несебър, Созопол, Ахтопол и др./.

В/.АДМИНИСТРАТИВНА КЛАСИФИКАЦИЯ НА ГРАДОВЕТЕ

Почти всички градове имат важно място в ТАД на страната ни. На тази основа могат да се поделят на няколко категории, според мястото и ролята им в ТАД: столица, областни центрове, общински центрове, кметства /Ахтопол, Мелник, Килифарево, Дебелец, Плачковци и др./

VI.УРБАНИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ.

Урбанизацията е сложен социален, стопански и демографски процес, свързан с нарастване ролята на градовете в селищната мрежа и в живота на страната. Същността на този процес е концентрация на население, производство и обслужващи дейности в градовете. Основните показатели за достигнато ниво на урбанизираност са делът на градското население, увеличаването на най-големите градове, концентрация на население в най-големите градове, формиране на градски агломерации и др. Урбанизационният процес в България има редица специфични особености.

В урбанизацията могат да се разкрият 3 периода:

1/.От Освобождението до края на Първата световна война. През този период в страната ни няма град с повече от 100000ж., а с над 20000ж са едва 6 селища. Градовете нямат силно влияние върху развитието на селищната мрежа.

2/.От края на Първата световна война до края на Втората световна война. Ясно се очертават тенденции към териториално разширение на градовете и задълбочаване на урбанизационния процес в качествено отношение. Броят на градовете с над 20000ж. бързо нараства, а София и Пловдив надхвърлят 100000ж.

3/. През последните 50 години градските жители в България бързо се увеличават главно за сметка на миграциите от селата. Основната част от градовете /199 на брой/ имат под 25000ж. Между 25000 и 100000ж. имат 32 града, а над 100000ж – само 9. Процесът на концентрация на градските жители и цялото население в най-големите градове продължава и през последните 10 години. Днес в София живеят над 20% от градските жители и 15% от цялото население на България.

Най-урбанизирани територии в България са регионите около най-големите градове. Такива са Пловдивско-Пазарджишкото поле, Софийската котловина, Пернишката котловина, Старозагорското поле, Бургаският и Варненският залив и др. Слабо урбанизирани са Лудогорието, Странджа, Сакар, Краището, Родопите и други земеделски райони.

VII.ТЕРИТОРИАЛНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА СЕЛИЩАТА.

Съществуването на тесни междуселищни връзки до голяма степен се дължи на развитието на селищата в обща ТАЕ. Съгласно "Закона за местното самоуправление и местната администрация" от 1991г. основните ТАЕ в страната ни са общините, защото в тях се осъществява местното самоуправление. Тези териториално-административни единици присъстват в ТАД на България през целия период след Освобождението и са наследници на каазите през периода на турско владичество. През последните 120 години общините имат различен териториален обхват и брой. През 1880г. те са 1354, а през 1885г-1786. Днес общините в България са 262. Между селищата в тях съществуват относително здрави и традиционни връзки. Тези ТАЕ се управляват от мажоритарно избрани кметове и пропорционално избрани общински съветници.

Най-големи по територия ТАЕ в България са областите. Те съществуват като елемент на ТАД едва общо 23 години. За първи път се въвеждат като ТАЕ през 1934г. Новият закон за ТАД на страната определя 28 области в границите на бившите окръзи.

Кметствата са най-малките ТАЕ, но и най-устойчиви във времето. Техният брой постоянно намалява успоредно с намаляването броя на селищата у нас. Само през последните 10 години кметствата са намалели със 100 и сега са 3900. Към тях се отнасят 1440 съставни селища. Кметствата се управляват от мажоритарно избрани кметове.

След Освобождението в продължение на общо 94 години като ТАЕ присъстват окръзите. Те оказват най-силно въздействие върху развитието на междуселищните връзки през периода 1959-1987г., като това въздействие се чувства и до днес.

В продължение на 79 години след Освобождението като ТАЕ съществуват околиците, които също оказват силно влияние върху селищната мрежа. Техният териториален обхват е оптимален за мащабите на България, поради което може да бъдат възстановени като междинна ТАЕ между областите и общините.